

Симболичне представе космоса у паганској и хришћанској антици

ГОРДАНА ЦВЕТКОВИЋ ТОМАШЕВИЋ

Смењивање и истовременост сферистичког и кубистичког схватања и њихов одраз у фигуралној уметности и архитектури

Симболичну представу сферног космоса досад смо идентификовали на многим паганским и хришћанским куполама, њену пројекцију на неким подним мозаицима, а далеки прототип у месопотамској култури, док смо представе кубичног космоса препознали само на неколико рановизантијских подних мозаика из VI века.¹ Пагански космос не разликује се много од хришћанског, исти им је и „кључ за дешифровање”.²

То што смо представе кубичног космоса досад нашли само на неким рановизантијским подним мозаицима могло је да наведе на помисао да је схватање по коме је облик космоса кубичан хришћански проналазак, поготово што у исто време — средином VI века — Козма Индикоплеуст пише трактат да би доказао да је облик космоса управо такав. Али учење о кубичном космосу је старије, можда чак исто толико старо колико и сферистичко учење, а оно допире до самих почетака историјског раздобља. Од тада, ова два учења као да се час преплићу, а час супротстављају.

У својој студији Козминог дела, W. Wolska каже: „Склони смо да претпоставимо да је у вавилонској, исто као и у библијској космологији, постојао исти двојни аспект универзума³ [мислећи при том на сферни и кубични] ...Међусобна зависност вавилонске, библијске [јеврејске] и египатске космологије испољава се од давнина”⁴...

Досад смо представе сферног космоса у главним цртама идентификовали. Остало је још да потражимо могуће одразе кубичног космоса у уметности претходних епоха па да их заједно — и представе сферног и представе кубичног космоса — размотримо у целини, упоредо и по епохама — када се смењују, када коегзистирају и у чему се то огледа.

Учили смо да мотиви представљени на тимпанонима грчких архајских и класичних храмова, скулптовани и сликани у исти мах, припадају истом репертоару као и мотивисимболи појединих области у представама сферног космоса које смо раније идентификовали на хеленистичко римским куполама и подовима.⁵

XIV (Београд 1982) 127—140. Ту наведеној литератури (у нап. 11 и 27) треба додати још и ову: Г. ЦветковићТомашевић, *Симболика ранохришћанских слика. Стање питања. Византија — будизам, нека поређења*, Материјали XVIII (Битола 1978, Београд 1980) 187—203; Ead., *Trois interprétations des mosaïques paléobyzantines de pavement. Etude comparative*, Akten d. XVI Intern. Byzantinistenkongress II/5, Wien 1981 (1983) 47—56; Ead., *Les mosaïques paléobyzantines de pavement dans l'Illyricum oriental*, Actes du Xe Congrès Intern. d'archéologie chrétienne (конгресни реферат), Thessalonique 1981 (Citta del Vaticano 1984) 481—511, ill. 25.

² Према учењу милетских космолога, космос се састоји од четири области, композиција коју разматрамо састоји се од четири фигурације распоређене концентрично ако је космос сферан, а у хоризонталне надређене редоверегистре ако је кубичан. У овој композицији, фигурацијеобласти космоса распоређене су хијерархијски, према степену своје светости.

Погледајмо поново представу кубичног космоса (уп. сл. 3г): симетрична слика у првој и горњој од четири надређене зонерегистра означава прву и најсветију област хришћанског космоса, царство небеса. Плодна дрвета, птице, цвеће, животиње у миру у другој зонирегистру означавају рај, другу област овог космоса. Лов и борба животиња у трећој зонирегистру означавају земљу, трећу област космоса, а морски или речни предео, рибе и друга водена бића у четвртој и последњој зонирегистру означавају воде, четврту и последњу област космоса.

Објашњење за ову симболику нисмо тражили само у писаним изворима, сматрајући мало вероватним да се о скривеном значењу и херметичним појавама уопште писало отворено. До предложеног тумачења дошли смо тек кад смо прибегли другој методологији, својственој иначе другој дисциплини — раду на дешифровању непознатог писма. То значи да смо овим делима пришли као непознатом сликовном писму, некој врсти хијероглифа, што она у крајњој линији и јесу.

³ W. Wolska, *La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes*, Paris 1962, 136.

⁴ Исто, 138.

⁵ Г. Цветковић Томашевић, *Мозаик на поду нартекса велике базилике, Хераклеја III* (Битола 1967) 52, сл. 49, 50; Ead., *Une mosaïque du Ve siècle de Héakléa Lynkestis ...*, Actas de VIII Congreso Intern. de arqueologia cristiana, Barcelona 1969 (1972), 567—580; Иста, *Средњовековна уметност византијског круга — изданак и наследник изгубљеног монументалног сликарства антике*, Трећи програм РадиоБеограда (Јесен 1971) 457—491; Иста, *Рановизантијски подни мозаици*, Београд 1978, 87, 88; Ead., *Les mosaïques paléobyzantines...*, Actes de Xe CIAC, 500, 504, 505, Fig. 23.

Н. Р. L'Orange, у својој књизи *Studies on the Iconography of Cosmic Kingship in the Ancient World*, Осло 1953, види космос као круг подељен унакрст на четири квадранта (такви су планови неких градова на Старом истоку, стр. 12, 13) или као седам сферапланета, а у средишту тог планетарног система налази се круг - космичка

* Овај рад је, као саопштење, поднет на XVII међународном византолошком контресу одржаном у Вашингтону од 3. до 8. августа 1986. године.

¹ Овим настављамо и завршавамо оглед *Надживела представа сферног космоса на ранохришћанским куполама и подовима и на куполама српских средњовековних цркава*, објављен у Саопштењима

Сада ћемо их упоредо посматрати. Од тимпанона који су боље сачувани, изабрали смо ова три: источни тимпанон Зевсовог храма у Олимпији (средина V века, сл. 1a)⁶, источни тимпанон Аполоновог храма у Делфима (крај VI века, сл. 2a) и западни тимпанон Артемидиног храма у Палеополису на Крфу (почетак VI века, сл. 3a).⁷

У концентричној композицији сферног космоса (сл. 1в), прву зону, ону средишњу, заузима пагански бог — Зевс, Јупитер, Аполон, Кронос, Атина, Артемида, Хелиос или неки други — или сфера, розета, симетрична слика. На тимпанонима бог стоји у осовини троугаоног поља — Зевс је на тимпанону из Олимпије, Атина с Аполоном и Артемидом на оном из Делфа, а симетрична слика на тимпанону с Крфа. Огањ (Сунце) представља прву и најсветију област паганског космоса, то је и сам врх Олимпа. У концентричној композицији, митолошке и културне сцене, хероизирани покојници, плодна дрвета, птице, цвеће, животиње у миру заузимају другу зону, која је око средишне — сем тога, ту су и небеска тела као планете, звезде, годишња доба, ветрови, месеци. На тимпанонима се истоветни мотиви налазе лево и десно од осовине предвиђене за бога. Сви они означавају етар, другу област космоса, и то или као ваздушни простор звезданог неба или као време које се на њему оцртава. Јелесејска поља, Острво блажених, односно место окупљања полубогова, хероја, ознака су за неастрономску верзију ове области. У концентричној композицији, рат и борба, колске трке, лов и борба животиња заузимају трећу зону. На тимпанонима се слични мотиви ређају даље, идући од осовине према угловима поља. То је земља, трећа област космоса. И на крају, у концентричној композицији, мотиви вода као морски или речни; предели и становници тих вода, стварни или измишљени — рибе и делфини, сирене, nereide и хипокампи — заузимају четврту и последњу зону. На тимпанонима, речни богови као Алфеј, Кладеј, Илис, Кефис, Калироја, или пак Посејдон, Тритон, Нереј, налазе се опружени у угловима на два краја овог поља. Воде су четврта и последња област космоса.

Могли смо да закључимо да фигуралне представе на тимпанонима грчких архајских и класичних храмова симболишу такође космос, све четири његове области, али не и његов облик и структуру — ни сферни у коме су четири фигурације распоређене концентрично, ни кубични, у коме су те фигурације у правим надређеним редовима. На тимпанонима, све ове четири фигурације области сједињене су у једној јединој зони, где се ређају по правој линији, која чини основицу троугаоног тимпанонског поља, симетрично у односу на

вину поља и хијерархијски идући од крајева према осовини поља.

Више је разлога за претпоставку да је представа на тимпанонима изведена од оне која је била на куполама, а не обрнуто. И оглед изведен у цртежу, сл. 1б, 2б и 3б, очигледно потврђује претпоставку да је у питању прилагођавање кружне концентричне композиције троугаоном пољу (сл. 5а, б). Оваква поља налазе се на два краја двосливног крова изнад равне таванице кубичног и архитравног храма. Зашто је до тога дошло? Зашто је напуштена купола (и кружна концентрична композиција на њој) и зашто је грчки храм архитраван?

Писани извори, мада много познији, казују нам да култна зграда представља космос. Ако куполасте грађевине — храмови, палате, гробнице — у старим оријенталним културама представљају сферни космос, природно је закључити да је облик грчког храма кубичан зато што је требало да представи кубичан облик

област Сунца (стр. 31, 33). Зато је, према мишљењу Л'Оранжа, у средишту куполе на ротонди храма или престоне дворане у палатама Старог истока, а касније и у Риму, представљан бог Сунце, односно цар као космократор (стр. 18 и д.). Л'Оранж затим каже: „цар је представљен између планетских богова, значи усред космоса као господар седам небеских сфера" (стр. 35). У овом Л'Оранжовом делу космос је дефинисан углавном као небо од седам планетских сфера у својим кружним путањама, са Сунцем, које је једна од ових седам сфера, она средишна. За разлику од Л'Оранжа, ми у одређеним представама видимо космос у облику четири концентричне сфере — круга за четири области које садржи — огањ Сунце, неборај, земљу и воде. Тако су га описали и милетски космолози (М. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд 1951, 502).

Не бих се овом приликом упуштала у приказ књиге коју је MarieHenriette Quet посветила једном подном мозаику из друге половине II века: *La mosaïque cosmologique de Merida. Proposition de lecture*, Paris 1981. Ограничићу се сада само на неке општије напомене. Захваљујући називима исписаним поред фигураперсонификација, мозаик је могао без недоумица да се објасни као представа космоса — горе небо (caelum), у средини земља (natura, планина), доле океан, море и реке. Три области у три надређене, али не баш праве, већ десним крајем навише повијене зоне. Сем ових, ту су и алегоричке фигуре: Провиђење, Вечност, Мир и Обиље, које припадају царској иконографији уобичајеној од треће деценије до краја II века (р. 188). Зато М. Н. Quet истовремено види на овом мозаику и представу космоса и са космосом поистовећеног Римског Царства, у виду алегорије његовог златног доба (р. 194 и д.). Рекло би се да је полукружно завршена правоугаона композиција по свом типу негде између сферне и кубичне схеме, или је чак исечак кружне концентричне композиције.

⁶ Цртеже израдила Лада Ускоковић, сликар.

⁷ Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque, La Sculpture II, Période classique — Ve s.*, Paris 1939, 190—192, Fig. 89a. — Idem, *La Sculpture I, Période archaïque*, Paris 1935, 297, 298, 343/n. 2, 636, 637, 646, Fig. 90. — R. Hamann, *Geschichte der Kunst*, Berlin 1957, Abb. 522.

Таб. 1:

- a. Зевсов храм у Олимпији, источни тимпанон
- б. Исто, пренето у кружну концентричну композицију
- в. Идејна реконструкција представе сферног космоса на куполама римског доба (на основу сачуваних цртежа)

Pl. 1:

- a. Temple de Zeus à Olympie, le fronton Est
- b. Même représentation transposée dans la composition circulaire et concentrique
- v. Reconstitution idéale de la représentation du cosmos sphérique sur les coupôles romaines (d'après les dessin conservés)

космоса.⁸ То би уствари значило да је дошло до промене у схватањима о претпостављеном изгледу космоса, да је сферистичко схватање замењено кубистичким и да је то изазвало и промену у конструкцији грађевина: купола бива замењена двосливним кровом, који образује забате на своја два краја, што је случај са грчким храмовима архајског и потоњих доба. Самим тим измењена је и површина за фигуралну представу космоса — уместо изворне кружне композиције од четири концентричне фигурације сад је композиција троугаона, лево и десно од осовине троугла симетрично се ређају по четири фигурацијеобласти; хијерархија се огледа само у све већој висини фигура идући од углава према осовини.

Произлази да облик и конструкција култне и монументалне архитектуре — храма, маузолеја, црква и царских палата — а композиција, иконографија и садржај фигуралне уметности у склопу ових грађевина зависе од тадашње космологије, од тога како се замишљао изглед и састав космоса. Смењивање сферистичког и кубистичког учења изазвало је смењивање куполастих и архитравних грађевина, док коегзистенција оба схватања доводи до стапања и мешања ових типова конструкција. Фигурална уметност прати, на свој начин, ова кретања. Покушаћемо то да скицирамо.

Права „ренесанса“ куполне архитектуре одиграла се у хеленизму, у исто време кад и „ренесанса“ сферистичког учења какво је било учење питагорејске школе.⁹ Владајуће, званично, схватање је, рекло би се, и даље кубистичко, само као да је постало помирљивије према сферистичком, а и сваком другом схватању, као последица освајања земаља Блиског истока у походима Александра Великог.

У римско доба, сферистичка струја као да је ојачала, нарочито у доба царства, захваљујући увођењу култа цара, по источњачком узору. Цар се слави као бог, владар неба и земље, космократор са свим његовим космичким атрибутима, престопа дворана је куполаста и представља космос, као у старим културама Блиског истока — вавилонској и персијској Ахеменида и Сасанида.¹⁰

За разлику од римског, у ранохришћанско доба превагу добија, бар у прво време, кубистички концепт, док сферистички само надживљује. Преовлађују базиликалне, дакле архитравне црквене грађевине, само маузолеји остају куполасти.¹¹ Али базилика, која је без куполе, добија апсиду као додатак, а то је полукупола, и у њу, се премешта представа сферног космоса и тако надживљује (сл. 4а, б). У VI веку се, међутим, увећава број куполастих црквених грађевина, било да су у облику тетраконхоса, било куполом надвишене кубичне грађевине (као црква у Едеси, Св. Софија у Цариграду и друге), те се може говорити о некој врсти коегзистенције та два схватања.

Слично је и на истодобним подним мозаицима који представљају космос (сл. 3в, 3г и 5в).¹² Број сферних и кубичних примера скоро је исти. То је можда подстакло, средином VI века, жустре расправе између присталица једног и другог схватања — између Козме Индикоплеуста, који је доказивао да је облик космоса кубичан, и Јована Филипоноса, који га је сматрао сферним.¹³ Кубична структура представљена на овим подним мозаицима — четири фигурацијеобласти распоређене у четири праве, надређене зоне — слична је оној описаној и илустрованој у Козмином делу.

У средњем веку, у црквама византијског круга купола опет добија значајно место, уз апсиду која бива задржана. И на куполи¹⁴ и у апсиди представља се сферни космос, само сведен на две своје области, али најсветије (сл. 4в). Тако се ова представа удваја, или чак умножава ако има неколико купола, што је често случај у средњовековним српским и грчким црквама.

Показали смо у досадашњим студијама да је овај сферни космос „путовао“ према Далеком истоку пошав од Месопотамије, преко индијских ступа и будистичких храма, све до храма Неба у Пекингу.¹⁵ Сада видимо да ту није крај његовог путовања. Овако схваћен и представљен, овај сферни космос прешао је Тихи океан и, искрцао се у Америку, о чему сведоче недавна открића аналогне представе космоса у старој индијанској култури.¹⁶ И ов-

⁸ Можда је зато кубичан и Соломонов храм у Јерусалиму, за који се зна из писаних извора да симболизује космос: J. Daniélou, *La symbolique cosmique du temple de Jérusalem*, Symbolisme cosmique et monuments religieux I, Paris 1954, 61—64.

У исто време, у VI веку пре наше ере, чувени милетски космолози учили су да је космос сферног обдика (М. Ђурић, *нав. дело*, 502). Није ли се тако можда испољио њихов отпор према кубистичком учењу које је наметнуто као званично?

⁹ М. Ђурић, *нав. дело*, 503—506.

¹⁰ Н. Р. L'Orange, *op. cit.*, 18—63.

¹¹ Св. Констанца у Риму, Констансов (?) маузолеј у Сенсељесу у Шпанији и маузолеј у Солуну, доцније претворен у цркву Св. Ђорђа, уп. Саопштења XIV, стр. 127—131, сл. 1, 2 и 5.

¹² У св. Јовану из Герасе, нартексу велике базилике у Хераклеји Линкестис и крилим трансепта базилике А у Никополису, уп. *наведено*

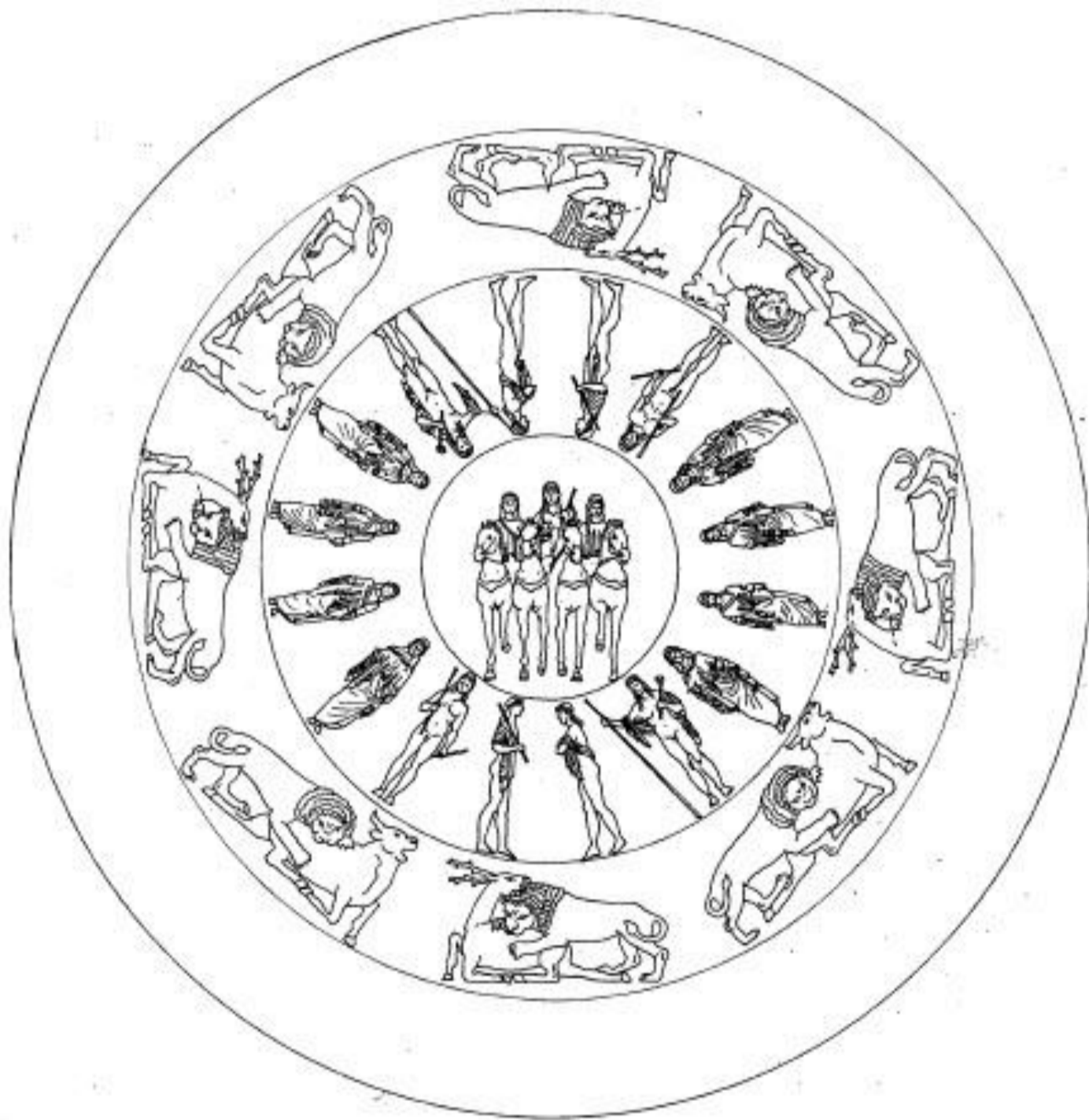
дело, стр. 132, 133, сл. 7, 9 и 10. "

¹³ W. Wolska, *op. cit.*, 149—173 и д. Уп. напред, нап. 3 и 4.

¹⁴ Сlike на куполама у цркви Св. апостола у Пећкој патријаршији и у Дечанима (Саопштења XIV, стр. 134, 135, сл. 11 и 12).

¹⁵ R. A. Stein, *La Chine*, Symbolisme cosmique..., 31—35, Pl. XVII/1, 2; Г. Цветковић Томашевић, *Симболика рановизантијских подних мозаика*, Материјали XVIII, 196—197, сл. 8.

¹⁶ Још није објављено. Репортажа са ископавања, кад је овај налаз откривен, емитована је на београдској телевизији септ. 1985. У наведеном каталогу изложбе (нап. 8) вид. чланак посвећен космичким представама у индијанској култури у Америци, р. 51—60, Pl. XXIX.

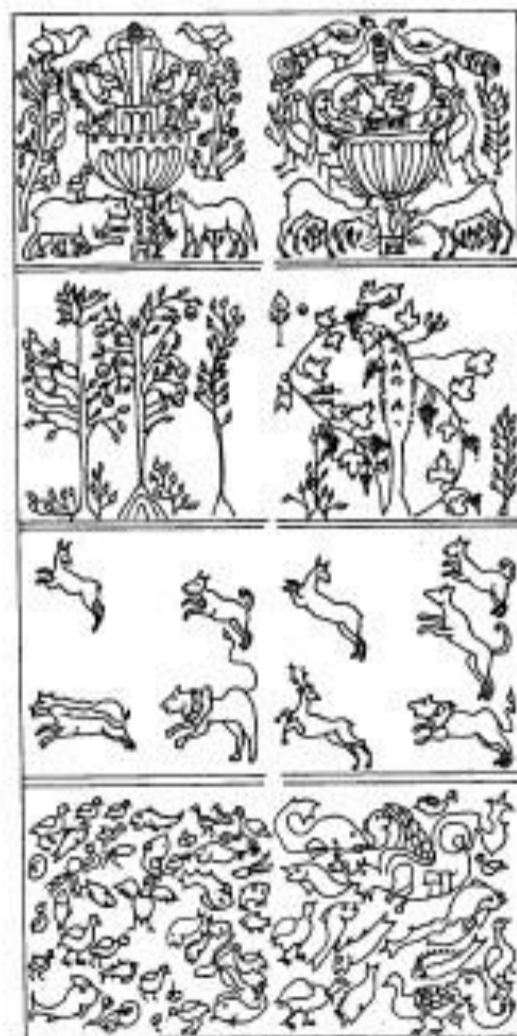

Таб. 2:

а. Аполонов храм у Делфима, источни тимпанон
 б. Исто, пренето у кружну концентричну композицију

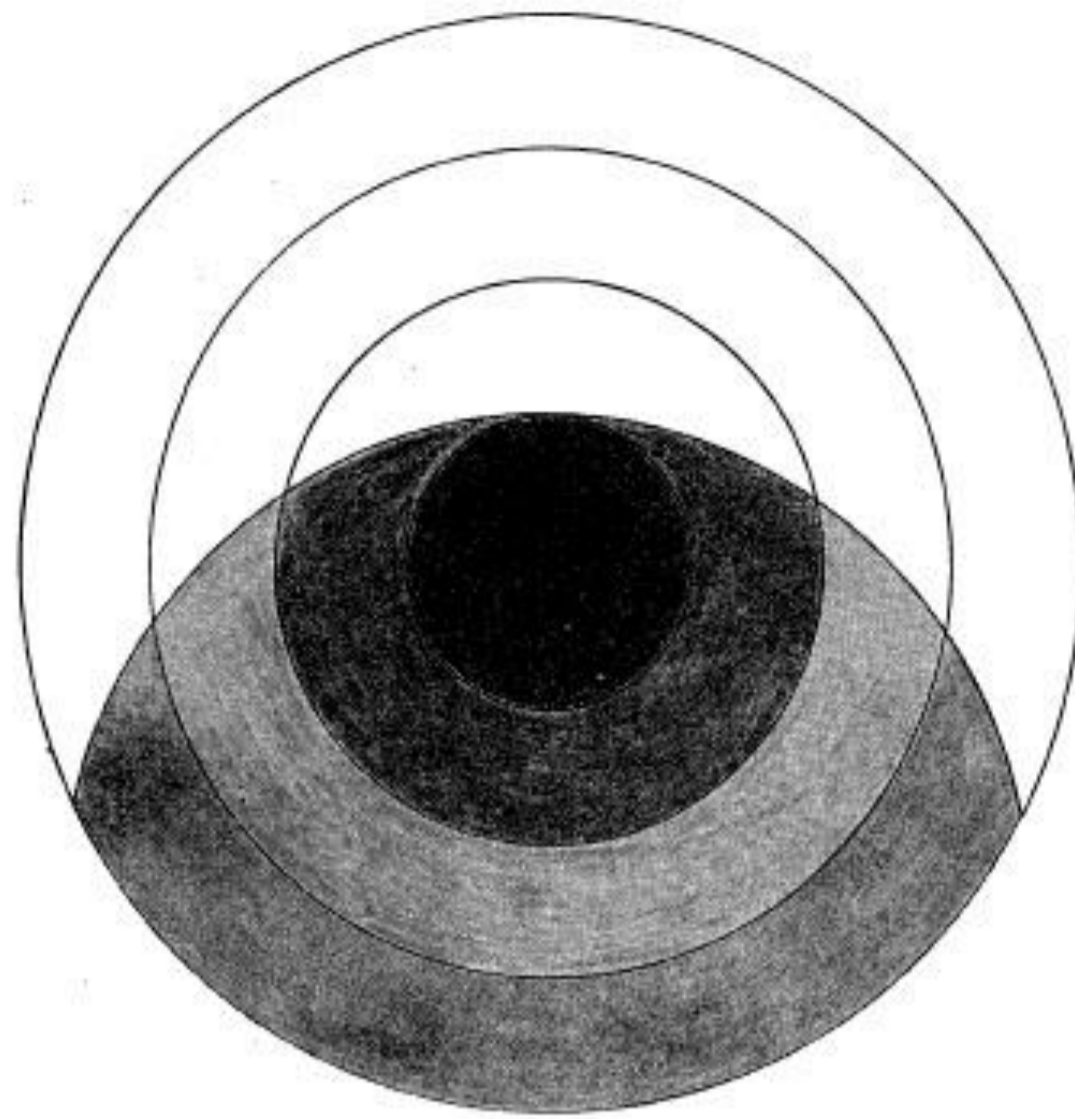
Pl. 2:

а. Temple d'Appollon à Délyphes, le fronton Est
 б. Même représentation transposée dans la composition circulaire et concentrique

- Таб. 3:
- а. Артемидин храм у Палеополису на Крфу, западни тимпанон
 - б. Исто, пренето у кружну концентричну композицију
 - в. Мозаик на поду нартекса велике базилике у Хераклеји Линкестис пренет у кружну концентричну композицију
 - г. Мозаик на поду триклинијума манастира у Хераклеји Линкестис (одстрањена одступања)

- Pl. 3:
- a. Temple d'Artemis à Corfou, le fronton Ouest
 - b. Même représentation transposée dans la composition circulaire et concentrique
 - v. Hérakléa Lynkestis, narthex de la grande basilique, mosaïque de pavement transposée dans la composition circulaire et concentrique
 - g. Hérakléa Lynkestis, triclinium du monastère, mosaïque de pavement (les écarts éliminés)

Таб. 4:

- а. Полукружна композиција у апсиди изведена из структуре сферног космоса (Св. Јован Латерански)
 б. Апсида ранохришћанске цркве
 в. Апсида српске средњовековне цркве (Св. Богородица у Студеници)

Pl. 4:

- а. Composition demi-circulaire de l'abside dérivé de la structure sphérique
 б. L'abside de l'église paléochrétienne
 в. L'abside de l'église médiévale serbe (Ste Vierge à Studenica)

де је у питању композиција од четири концентрична круга, који су испуњени одговарајућим симболима.

Све упућује на закључак да ова космологија није само једно од многих учења у прошлости, није само филозофија, само наука, само вера. У ствари, она је све то заједно или, тачније, она представља идеологију тадашњег друштва, његово врховно, владајуће схватање. То што траје скоро три хиљаде година — од

самих почетака историјског раздобља, преко различитих епоха и култура, све до византијског средњег века — и што се распростире скоро преко читаве земљине кугле, указује на значај ове космологије који још није довољно схваћен и сагледан. У свему је, можда, најважније то што нам открива да је људско стваралаштво, бар у свом историјском раздобљу, у суштини стваралаштво човека као космичког бића.

Јула 1986. Београд

Les représentations symboliques du cosmos dans l'antiquité païenne et chrétiennes

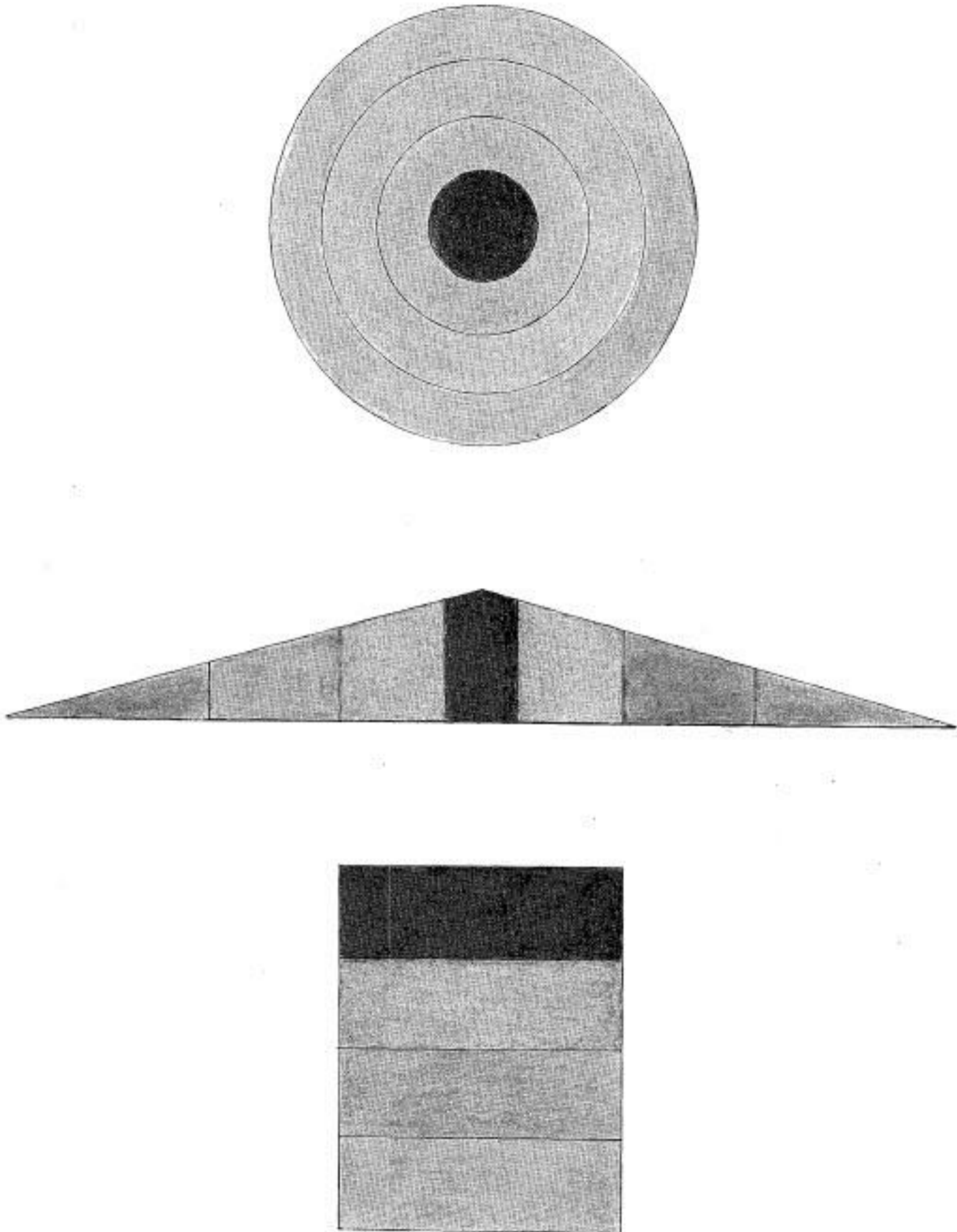
Succession et simultanéité de l'enseignement sphéristique et cubistique et leur reflet dans l'art figuratif et dans l'architecture

GORDANA CVETIKOVIC TOMASEVIC

Dans ses travaux précédents, l'auteur a identifié la représentation du cosmos sphérique d'origine mésopotamienne sur les coupoles païennes et chrétiennes, sa projection sur certains pavements en mosaïque et la représentation du cosmos cubique sur quelques pavements paléobyzantins. Ici, l'auteur a identifié comme cosmique aussi les représentations sur les frontons des temples grecs archaïques et classiques, et cela comme une adaptation de la composition circulaire plus ancienne au champ triangulaire de ces frontons: les quatre figurations domaines du cosmos y se rangent symétriquement par rapport à l'axe du champ triangulaire en longeant la ligne droite de sa base; leur hiérarchie ne se distingue que par la diminution de l'hauteur, en allant du premier domaine qui dans l'axe, vers le quatrième, partagé en deux coins de ce triangle. Si l'édifice à coupole d'origine mésopotamienne représente le cosmos sphérique, il en résulte que ce temple grec étant architrave, représente le cosmos cubique. (C'était, dirait-on, un changement de la conception concernant la forme présumée du cosmos — conception sphéristique fut remplacée par celle cubistique — qui a provoqué le changement de la construction, c'est à dire, le remplacement de la coupole par le toit à deux versants formant deux frontons.

À l'hellénisme, la conception régnant reste cubistique, mais semble plus tolérante envers celle sphéristique. C'est pourquoi, il se passe une véritable «renaissance» de l'architecture à coupole, de même que de l'enseignement sphéristique, comme c'était celui de l'école pythagoricienne. À l'époque romaine, le nombre de représentations du cosmos sphérique augmente, grâce au culte impérial introduit de l'Orient: l'empereur divinisé est devenu le kosmokrator, sa salle de trône sous la coupole est le cosmos même. À l'époque paléochrétienne, d'abord; c'est le concept cubistique qui prévaut: la basilique est un édifice architrave, sans coupole, quoiqu'élargie avec l'abside, qui n'est qu'une demicoupole, où les représentations ailleurs à coupole, trouvent place. Au VIIe siècle et après, au moyen âge, ces deux conceptions coexistent, également. De plus, le nombre de coupoles dans les églises médiévaux serbes et grecques augmente.

Il en résulte que tout l'architecture officielle et monumentale comprenant les temples, mausolées et palais a une symbolique cosmique, de même que l'art figuratif y appliqué, et que la création humaine depuis la période historique, ne fut, en effet, que la création de l'homme en tant qu'un être cosmique.

Таб. 5:

- а. Структура сферног космоса пројектована на раван (куполу, под)
 б. Иста структура прилагођена троугаоном пољу тимпанона
 в. Структура кубичног космоса изведена од сферне структуре

Pl. 5:

- а. La projection de la structure du cosmos sphérique (coupole, pavement)
 б. La même structure adaptée au champ triangulaire du fronton
 в. La structure du cosmos cubique dérivée de la structure sphérique